

İLK DÖNEM NAHİV ÇALIŞMALARINDA METOT

Method in First Period Nahiv Studies

Malik ÇALIK

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimler Bölümü
Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı, Doktora Programı

malikcalik83@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7755-5317

Araştırma Makalesi/Research Article

Makale Gönderim Tarihi

15/05/2022

Makale Kabul Tarihi

30/06/2022

Öz

Arap dili alanında nahiv çalışmaları ilk olarak Ebü'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688) ile başlamıştır. İlk dönem çalışmaları; hareketleri belirleme ve kıyasın derinlemesine kullanılmasıyla nahiv konuları çeşitlilik kazanmış ve nahiv kuralları ile ilgili birçok malzeme ortaya çıkmıştır. Sîbeveyhi'nin (ö. 180/796) Arap dili müfredatını ve konularını bir kitapta toplamasıyla nahiv çalışmaları zirveye ulaşmıştır. Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb* adlı eserinden sonra Arap dilinde farklı yöntemler kullanılarak telifler yapılmıştır. Sarf ilminin nahiv ilminden ayrı bir şekilde ele alınması, nahiv konularının müstakil bir şekilde telif hâline getirilmesi, nahiv kurallarının Kur'ân âyetlerinde uygulamak suretiyle teliflerin ele alınması gibi birtakım metotlar kullanılmıştır. Çalışmamızda Düelî'den itibaren Sîbeveyhi'ye kadar olan dönemde nahiv ilmine dair öne çıkan çalışmalara ve nahiv ilminin gelişimine değinilmiştir. Çalışmamız, nahiv ilminin ortaya çıkışı, oluşumu ve olgunlaşması olarak üç dönemi kapsayacak şekilde ve bu dönemlerdeki nahiv çalışmalarındaki metot ele alınmıştır. Ayrıca bu dönemlerde nahiv ilminin gelişiminde önemli katkıları olan şahsiyetlerin çalışmalarına yer verilmiştir. Bu bağlamda ilk olarak nahiv ilminin ortaya çıkışında "kelime"nin "fâil", "me'ûl" veya "muzâf ileyh" gibi cümledeki işlevine göre hareke belirleme üzerine yoğunlaşma olmuştur. Oluşum döneminde kıyas olgusunun derinlemesine kullanılmasıyla nahiv meseleleri çoğalmıştır. Olgunlaşma döneminde ise nahiv meseleleri bir araya toplanmaya başlanmış ve daha sonra yapılacak olan telifler için zengin malzemeler ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Nahiv, Metot, Tasnif, Telif

Abstract

Studies in the field of Arabic language first started with Ebü'l-Esved ed-Duelî (d. 69/688). Syntax topics have gained diversity with the in-depth use of qiyas and determining the movements in the first period studies, and many syntax materials have emerged. Syntax studies reached its peak when Sîbeveyhi (d. 180/796) collected the Arabic language curriculum and subjects in a book. After Sîbeveyhi's work called *el-Kitâb*, copyrights were made in the Arabic language using different methods. A number of methods have been used, such as dealing with the science of consumable separately from the science of syntax, making the syntax subjects separately, and dealing with the copyrights by applying the syntax rules in the Qur'anic verses. In our study, the prominent studies on the science of nahw and the development of nahw science in the period from Duelî to Sîbeveyhi are mentioned. Our study will cover three periods as the emergence, formation and maturation of syntax and the method in syntax studies in these periods is discussed. In addition, the studies of the personalities who made important contributions to the development of nahw science in these periods are included. In this context, firstly, in the emergence of the science of syntax, there was a focus on determining the action according to the function of the word in the sentence. In the formation period, syntax issues were multiplied by using the concept of qiyas in depth. In the maturation period, syntax issues started to be gathered together and rich materials were put forward for later copyrights.

Keywords: Syntax, Method, Classification, Copyright

Giriş

İslâm'dan önce Arap dili ile ilgili kuralların yazılmasına ihtiyaç duyulmamış, Araplar selikaları gereği konuşmalarında bu kuralları uygulamaya devam ettirmişlerdir. İslâm'dan sonra İslâm coğrafyasının genişlemesi ve yabancı milletlerin İslâm'a girmesi ile Arap dilinde bozulmalar ve yanlış kullanımlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Ebü'l-Esved ed-Düelî ve öğrencileri ile başlayan ilk nahiv çalışmaları daha çok hareketleri belirleme ve cümledeki i'rab konuları çerçevesinde olmuştur. Düelî ve öğrencilerinden sonra nahiv ilminde yapılan çalışmalar, kademe kademe ilerleyerek kısa zamanda büyük yol kat etmiştir. Düelî'den Sîbeveyhi'ye kadar olan dönemde Arap dili ile ilgili önemli birikimler oluşmuştur. Geline bu aşamada Sîbeveyhi, Arap dili ile ilgili konuları kapsamlı bir şekilde ele almış ve *el-Kitâb* adlı eserini telif etmiştir. Sîbeveyhi'den önce birtakım telifler yapılmış olsa da Arap dili konularını kapsamlı bir şekilde ele alarak günümüze ulaşan ilk eser Sîbeveyhi'nin kitabı olmuştur. Bu bağlamda nahiv ilminde telifin ilk olarak Sîbeveyhi ile

başladığı görülmektedir. Sîbeveyhi'nin kitabı uzun zaman nahiv çalışmaları için önemli bir kaynak ve eğitim aracı olmuştur. Sîbeveyhi, kitabında nahiv, sarf, belâgat ve ses bilgisi (mehâricü'l-hurûf) gibi Arap dilinin önemli konularını detaylı bir şekilde ele almış, ancak oturmuş terimlerin olmaması, konuların tasnifinin girift bir durumda olması sebebiyle kitabın anlaşılması güç olmuştur.

Bu çalışmamızda, Düelî'den Sîbeveyhi'ye kadar olan dönemde öne çıkan nahiv çalışmalarının yöntem ve metoduna değinilecek ve ayrıca bu dönem içerisinde nahiv çalışmalarının geçmiş olduğu dönemler ele alınacaktır.

1. Ortaya Çıkış Dönemi Nahiv Çalışmalarında Metot

1.1. Ebü'l-Esved ed-Düelî ve Öğrencileri

Arap dilinin ve nahiv ilminin temellerini ilk atan ve kendinden sonraki dil çalışmaları için ilham kaynağı olacak ilk kuralları koyan kişinin Ebü'l-Esved ed-Düelî olduğu kabul edilmektedir.¹ Arap kelâmında ve dilin yapısında başlayan bozulmalar ve yanlışlıklar neticesinde Düelî tarafından Arap dilini korumak için belli kurallar konulmuştur. İbn Sellâm el-Cumahî (ö. 231/846) bu konuda şöyle demektedir: "Arap kelâmı bozulmaya başlayıp düzgün ve akıcı konuşma karşısında baskın duruma gelmiştir. Böylece önde gelen insanlar dil yanlışlıkları yapmaya başlamıştır. Bu sebeple Düelî fâil, mef'ûl, muzâf ve cer, nasb, ref' ve cezm harfleri ile ilgili konuları ortaya koymuştur."²

Rivâyetlere göre Ali b. Ebî Tâlib (ö. 40/661) Düelî'ye, Arap halkının acem olan insanlarla ilişkiler kurması ve kaynaşmasından dolayı dillerinin bozulduğunu bu sebeple dil kuralları için başvurabilecekleri bazı kuralları belirlediğini söylemiştir. Kuralların yazılı olduğu bir kumaş parçasını Düelî'ye vermiş ve bu kumaş parçasında kelâmın isim, fiil ve harften oluştuğu bilgisine yer vermiştir. Düelî bu doğrultuda bir çalışma yapmış, lâkinne dışında inne ve grubu ile ilgili bir derleme yapıp Hz. Ali'ye sunmuştur. Hz. Ali, lakinne harfini neden bu gruba ekmediğini sorunca Düelî, lakinne harfinin bu gruptan olabileceğini düşünemediğini söyleyince Ali b. Ebî Talip, bilakis onun da bu gruptan olduğunu söylemiştir.³

İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995), Yahyâ b. Ya'mer'in (ö. 89/708) hattı ile fâil ve mef'ûl hakkında bilgilerin bulunduğu Düelî'ye ait dört sayfalık bir nahiv çalışmasının olduğunu ancak daha sonra görmüş olduğu bu çalışmanın kaybolduğunu zikretmektedir.⁴ İbnü'l-Kıftî (ö. 646/1248), İbnü'n-Nedîm'in şahit olduğu bu olayı destekleyerek araştırmacı kişiliğine şöyle vurgu yapmaktadır: "İbnü'n-Nedîm, kadim olayları çokça araştıran ve inceleyen, kitaplara karşı; kitapları biriktirme, kitaplar ve yazarları hakkında bilgi sahibi olma ve eski mahtût eserler hakkında bilgi edinme konularında hevesli ve hırslı bir kişi olmuştur."⁵

Düelî'nin, Arap dilini ve Kur'ân-ı dil ve gramer yanlışlıklarından koruma adına yapmış olduğu çalışmalar, nahiv alanında atılmış ilk adımlar niteliğindedir. Bu yüzden ki Düelî'nin

¹ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen ez-Zübeydî, *Tabakâtü'n-naħviyyîn ve'l-luġaviyyîn* (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1984), 22.

² Ebû Abdillâh Muhammed b. Sellâm el-Cumahî, *Tabakâtü's-şu'arâ'* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2001), 29.

³ Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ' fi tabakâti'l-üdebâ'*, thk. İbrâhîm es-Sâmerrâî (Ürdün: Mektebetü'l-Menar, 1985), 18-19.

⁴ Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'küb İshâk b. Muhammed b. İshâk İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrâhîm Ramadan (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1997), 62.

⁵ Ebü'l-Hasan Cemaleddin Ali b. Yusuf b İbrâhîm İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, thk. Ebü'l-Fadl Muhammed İbrâhîm (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabi, 1986), 1/42.

nahiv çalışmaları, karmaşık konular ve anlatımlar içermemektedir. Düelî'nin, fâil, mef'ûl, muzâf ile cer, nasb, ref' ve cezm harfleri ile ilgili çalışmaları, nahiv alanında konuların kategorize edilerek belli başlıklar altında toplanması suretiyle ortaya konulmuş ilk metot niteliği taşımaktadır. Düelî'nin oğlu Ebû Harb'in bu konuda şöyle dediği rivayet edilmektedir: "Fâil, mef'ûl, muzâf ile ref', nasb, cer ve cezm harfleri ile ilgili konuları ilk düzenleyen babam olmuştur."⁶

Duelî Kur'ân-ı Kerîm'i baştan sona hareketlerini koyarak i'rab hareketlerini ilk belirleyen kişi olmuştur. Kalkaşendî (ö. 821/1418), Düelî'nin bu çalışmasını şöyle aktarmıştır:

"Halk arasında dil hatalarının yaygınlaşması sebebiyle Düelî bir çalışma yapmak istemiştir. Düelî: 'İlk olarak Kur'ân'ın i'rabını yaparak başlamak üzere düşünüyorum' demiştir. Daha sonra mushafı tutacak bir kişi ve mürekkep renginden farklı bir boya getirtmiştir. Mushafı tutan kişiye: 'Ağzımı açtığımda harfin üstüne bir nokta, ince bir şekilde açtığımda altına bir nokta, kapattığımda harfin önüne bir nokta koy. Şayet bu hareketlerle birlikte genizden gelen bir ses çıkartırsam (yani tenvin) o zaman iki nokta koy.' Bu şekilde yaparak mushafı sonuna kadar bitirmiştir."⁷

Duelî'nin, merfû' olan ismi, mansûb veya mecrûr olan isimden ayırt etmek adına i'rab hareketlerini belirlemek için yapmış olduğu kelimeleri noktalama çalışması, daha önce teşebbüs edilmemiş bir yöntem olmuştur. Özellikle hareke yanlışlarının çokça yapıldığı bir dönemde hataların önüne geçebilme adına Arap dili için önemli bir metot olarak kabul edilmiştir.⁸

Kaynaklarda Ebü'l-Esved'in öğrencisi olduğu zikredilen bazı şahsiyetlerin, Ebü'l-Esved'in nahiv çalışmalarını kendilerinden sonrakilere aktardığı belirtilmektedir.⁹ Bu şahsiyetler şu kişilerdir: Nasr. b. Âsım el-Leysî (ö. 89/708),¹⁰ Yahyâ b. Ya'mer (ö. 89/708),¹¹ Anbesetü'l-Fîl,¹² Meymûn el-Akran.¹³ Ebü'l-Esved'in öğrencisi olan bu kişiler, Kur'ân-ı Kerîm'deki kelimeleri noktalama çalışmalarını kayıt altına almışlar ve daha sonraki çalışmalara ışık tutmuşlardır.¹⁴

Ebü'l-Esved'in öğrencileri olarak zikretmiş olduğumuz kişiler, kıraat ilmine sahip kişilerdir. Bu itibarla çalışmaları, Kur'ân'da hareke ve noktalama işaretlerinde yapılan hata ve yanlışlıkların önüne geçmek olmuştur. Yapmış oldukları çalışmalar, i'rab için kaideler belirlemek değil; i'rabı belirtmek için nokta ve harflerin noktalarını belirlemek olmuştur.¹⁵

⁶ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 1986, 1/51.

⁷ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'şâ fi şinâ'ati'l-inşâ'*, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddîn (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987), 3/154-155.

⁸ Hasan Avn, *Te'avvürü'n-naḥvî'l-Arabî* (Mahedü'l-Buhûs Ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyye, 1970), 17.

⁹ Ahmed Şevkî Abdüsselâm Dayf, *el-Medârisü'n-naḥviyye* (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1968), 16.

¹⁰ Ebü Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993), 6/2749.

¹¹ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed es-Süyûtî, *el-Müzhir fi 'ulûmi'l-luḡa ve envaiha*, thk. Fuat Alî Mansûr (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 2/342.

¹² Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed es-Süyûtî, *Buḡyetü'l-vu'ât fi ṭabakâti'l-luḡaviyyîn ve'n-nüḥât*, thk. Ebü'l-Fadl Muhammed İbrâhîm (Kahire: İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâuhû, 1965), 2/233.

¹³ Ebü'l-Hasan Cemaleddîn Ali b Yusuf b. İbrâhîm İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nüḥât*, thk. Ebü'l-Fadl Muhammed İbrâhîm (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1986), 3/337.

¹⁴ Ebü Amr Osmân b. Saîd b. Osmân ed-Dânî, *el-Muḥkem fi naḫṭi'l-meşâḫif*, thk. Hasan İzzet (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1997), 6.

¹⁵ Dayf, *el-Medârisü'n-naḥviyye*, 17.

Nahiv ilminin ortaya ilk çıkış aşaması olan bu dönemde, nahiv çalışmalarında kelimelerin cümledeki yerini belirleyen; fâil, mef'ûl, muzâf ve cer harfleri gibi i'rab ve harekeleri belirleme; harflerin noktalarını koymak gibi çalışmalar çerçevesinde bir metot izlenmiştir.

2. Oluşum Dönemi Nahiv Çalışmalarında Metot

2.1. Abdullah b. Ebî İshâk el-Hadramî (ö. 117/735)

İbn Ebî İshâk 29 (650) senesinde doğmuştur. Eğitimi Basra'da görmüştür.¹⁶ Yahyâ b. Ya'mer ve Nasr b. Âsım'dan kıraat,¹⁷ Meymûn el-Akran'dan nahiv eğitimi almıştır.¹⁸

Kaynaklarda Hadramî'nin Arap dilinde üstün bir bilgiye sahip olduğu ve *Hemz* adında bir kitabı olduğu zikredilmektedir.¹⁹ Zübeydî *Tabakât* kitabında, Hişâm b. Abdülmelik (ö. 125/743) zamanında Basra valisinin, İbn Ebî İshâk ile Ebû Amr b. Alâ (ö. 154/771) arasında münazara için bir buluşma düzenlediğini ve bu münazarada İbn Ebî İshâk'ın *Hemz* adlı kitabıyla münazaradan galip çıktığını aktarmaktadır.²⁰

Nahiv ilminin oluşum sürecinde İbn Ebî İshâk'ın önemli katkısı olmuştur. Nahiv konularında kıyası kapsamlı bir şekil icra ederek daha sonraki nahiv çalışmalarına kolaylık sağlamıştır. İbn Sellâm, Hadramî'nin kıyası kapsamlı bir şekilde icra etmesini şöyle ifade etmiştir: "Nahvi ilk yarım derinleştiren, kıyası ve illeti kapsamlı bir şekilde uygulayan kişi Hadramî olmuştur. Kıyası en çok tecrit eden kişi olmuştur."²¹ Mustafa es-Sekâ, *Neş'etü'l-hilâf fi'n-naḥv* adlı makalesinde İbn Sellâm'ın sözünü naklettikten sonra şöyle demektedir:

"Bu söz şu anlama gelmektedir: İlk olarak kıyas ve nahiv illetlerinden bahseden kişi İbn Ebû İshâk olmuştur... Hadramî'nin, kıyası kapsamlı kılmasının anlamı: istisnasız bir şekilde genel ve kapsayıcı olmasıdır. Böylece kıyasa ters düşen kullanışa şaz diye hükmedilmez; kıyasa aykırı bir şekilde konuşan kişinin yanlışlığına hükmedilir."²²

Yaygın kanaat odur ki İbn Ebî İshâk, kıyası ilk olarak aktif bir şekilde kullanan ve kıyas üzerinden fikir yürütüp konular inşa eden kişi olmuştur. Bu bağlamda Yûnus b. Habîb (ö. 182/798) ile İbn Ebî İshâk arasında şöyle bir diyalogun geçtiği rivayet olunur: "İbn Ebû İshâk'a dedim ki: hiç kimse "الصويق" kelimesi yerine "الصويق" kullanıyor mu? O da 'evet Amr b. Temîm kullanıyor' dedi." Yûnus b. Habîb, bu kullanışı nereden öğrendiklerini sorunca İbn Ebî İshâk, "Nahivdeki kıyas olunan konuları öğrenmelisin" diyerek cevap vermiştir.²³

Alî Ebü'l-Mekârim, İbn Ebî İshâk'ın nahivdeki tutumuna dair kendisine nispet edilen hususlarla ilgili iki önemli noktaya vurgu yapmaktadır. Bunlardan birincisi: İbn Ebû İshâk'ın nahiv alanında önemli rolü olduğu ve bu öneminin, nahiv bilginlerinin "nahiv kıyası" diye adlandırdıkları

¹⁶ Hulusi Kılıç, "İbn Ebû İshâk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Tdv Yayınları, 1999), 19/435.

¹⁷ Süyûtî, *Buğyetü'l-ou'ât*, 1965, 2/42.

¹⁸ Zübeydî, *Tabakâtü'n-naḥviyyîn*, 31.

¹⁹ Ebü'l-Hasan Cemaleddin Ali b Yusuf b İbrâhim İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruwât 'alâ enbâhi'n-nühât*, thk. Ebû'l-Fadl Muhammed İbrâhîm (Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabi, 1986), 2/104-106.

²⁰ Zübeydî, *Tabakâtü'n-naḥviyyîn*, 31.

²¹ Cumahî, *Tabakâtü's-şu'arâ*, 30.

²² Mustafa es-Sekâ, "Neş'etü'l-hilâf fi'n-naḥv", *Mecelletü Mecmau'l-Lugati'l-Arabiyye* 10 (1958), 96.

²³ Cumahî, *Tabakâtü's-şu'arâ*, 31.

olguya olan bağlılığına dayanmasıdır. İkincisi: İbn Ebû İshâk'ın kıyastaki rolünün ilk olarak ortaya çıkarma değil; kıyası aşırı bir şekilde kullanmış olmasıdır.²⁴

İbn Ebû İshâk'ın nahiv alanında önemli bir yere sahip olması onun birçok kaide ve kural ortaya koyduğu anlamına gelmemelidir. Çünkü kaide ve kuralların konulması daha sonraki aşamalarda olmuştur. İbn Ebû İshâk kaide ve kuralların ilk tohumlarını atmıştır. Bu bağlamda İbn Sellâm el-Cumahî'nin, babasının Yûnus b. Habîb'e anlatmış olduğu bir olay bu durumu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Cumahî:

“Babamın Yûnus b. Habîb'e şöyle dediğini işittim: ‘İbn Ebû İshâk'ın ilmi nerede bu zamanki insanların ilmi nerede?’ Yûnus b. Habîb dedi ki: Bu zamanda yaşayan insanlardan biri şayet İbn Ebî İshâk'ın o zamanki bilgisi ile yetinseydi kendisine gülünürdü. Şayet bugünkü insanlardan biri onun keskin zekâsına ve bakış açısına sahip olsaydı bu zamanın en bilgili kişisi olurdu.”²⁵

Yûnus b. Habîb, kendi döneminde nahiv ilminin çok ilerlediğini, İbn Ebî İshâk döneminde ise ilk aşamalarında olduğunu, ancak İbn Ebî İshâk'ın çok üstün bir zekâ ve yeteneğe sahip olduğuna işaret etmiştir.

İbn Ebû İshâk'ın nahiv çalışmalarında izlediği en önemli metot, kıyasa sıkça yer vermesi ve nahiv konularına illetler getirmesi olmuştur. İbn Ebû İshâk kıyası ortaya ilk çıkaran kişi değil; İbn Sellâm'ın dediği gibi kıyası kapsamlı ve sürekli hâle getiren kişidir.²⁶

2.2. Îsâ b. Ömer es-Sekafî

Îsâ b. Ömer es-Sekafî (ö. 149/766), Basra halkından olup Sekaf kabilesinde büyüdüğü için es-Sekafî nispetini almıştır.²⁷ İbn Ebû İshâk ve Ebû Amr b. el-Alâ'da tahsil görmüş, Arap dili, nahiv ve kıraat alanında önder olmuştur.²⁸

Kaynaklarda nahiv alanında Sekafî'ye ait yetmiş küsur eser olduğu ancak bu eserlerin kaybolduğu, aralarından sadece *el-Câmi'* ve *el-İkmâl* adında iki önemli kitabın adları kaynaklarda geçmektedir.²⁹ Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (ö. 175/791) bu iki eserden övgü ile bahsederek şöyle demiştir:

بطل النحو جميعا كله | غير ما أحدث عيسى بن عمر

ذاك إكمال وهذا جامع | فهما للناس شمس وقمر

Nahiv ilmi tamamen yok olup gitti

Îsâ b. Ömer'in ortaya koymuş oldukları hariç

Onlar, İkmâl ve Cami' kitaplarıdır

²⁴ Ali Ebu'l-Mekârim, *Usûlü'l-t-tefkîri'n-nahvî* (Kahire: Dâru Garîb, 2006), 25-26.

²⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sellâm el-Cumahî, *Tabakâtü'fuhûlî's-şu'arâ'*, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir (Cidde: Dâru'l-Medenî, ts.), 1/15.

²⁶ Cumahî, *Tabakâtü'ş-şu'arâ'*, 30.

²⁷ Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzûbân es-Sîrâfî, *Ahbârü'n-nahviyyîne'l-Başriyyîn*, thk. Tâhâ Muhammed ez-Zeynî - Muhammed Abdülmün'im Hafâcî (Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1955), 25; Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993), 5/2141.

²⁸ Süyûtî, *Buğyetü'l-ou'ât*, 1965, 2/237.

²⁹ İbnü'l-Kiftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 1986, 2/375.

Bu ikisi insanlar için güneş ve ay gibidir.³⁰

İbnü'n-Nedîm, bu iki eserin daha sonra kaybolduğunu ve bunlardan hiçbir haber alınmadığını belirtmiştir.³¹

Îsâ b. Ömer çalışmalarında nahiv kaidelerini Arap kelâmındaki çoğunluk ve yaygın olan kullanışlar üzerine bina etmiştir. Kendisine Arap kelâmının tamamına kitabında yer verip vermediği sorulduğunda, Arap kelâmının tamamına yer vermediğini belirtmiştir.³² İbnü'l-Kiftî, İsa b. Ömer'in kitabını yaygın olan kullanışlar üzerine yazdığını, konularını bu minvalde tasnif ettiğini ve sadeleştirdiğini, yaygın kullanışların dışında kalan kullanışların ise bir "lugat" olabileceğini zikretmektedir.³³

İbn Sellâm el-Cumahî, Araplar bir kelimenin i'rabında ihtilaf ettiklerinde Îsâ b. Ömer'in nasb i'rabını tercih ettiklerini belirtmiştir.³⁴ Bu bağlamda *يَا جِبَالُ أُوْبِي مَعَهُ وَالطَّيْرُ* "Ey dağlar! Kuşların eşliğinde onunla birlikte tespih edin"³⁵ âyetinde *وَالطَّيْرُ* kelimesini münâdâ olarak nasb i'rabıyla okumuştur.³⁶

Îsâ b. Ömer, sahih olan semâ delilini kıyasa tercih etmiştir. Zübeydî, *Ṭabakât* kitabında Îsâ b. Ömer ile Ebû Amr b. el-Alâ arasındaki nahiv ile ilgili bir konuda geçen diyalogu şöyle aktarmaktadır:

"Îsâ b. Ömer, Amr b. Alâ'ya şöyle dedi: bana, *ليس الطيب إلا المسك* örneğinde "المسك" kelimesinin i'rabını ref' olarak okunmasını caiz gördüğün haberi geldi. O da: 'İnsanlar oldukça yol katetti ama sen hâlâ uyuyorsun; yeryüzündeki bütün Hicazlılar nasb olarak okur, bütün Temîmliler de ref' olarak okur' dedi."³⁷

Daha sonra iki kişiyi Hicâz ve Temîm kabilesine gönderir. Hicâz kabilesinden bir kişiye ref' i'rabı ile okuduklarında Hicazlı sadece nasb olarak okur. Temim kabilesinden bir kişiye nasb i'rabı ile okurlar. Bu durumda Temîmli sadece ref' olarak okur. Daha sonra Ebû Amr'ın yanına döndüklerinde Îsâ b. Ömer henüz oradan ayrılmamıştır. Meclise dönen kişiler duyduklarını anlatınca Îsâ b. Ömer parmağında bulunan yüzüğü çıkartıp Ebû Amr'a şöyle der: "Vallahi bununla herkesi geçtin."³⁸ Îsâ b. Ömer, zihnindeki bir kıyas üzerine Ebû Amr'ın caiz görmüş olduğu i'raza itiraz için gelmiştir. Ancak Ebû Amr, görüşünü güçlü ve sahih semâ delili ile ispatlayınca Îsâ b. Ömer ikna olup o görüşü kabul etmiştir.

Îsâ b. Ömer nahiv çalışmalarında âmil etkenine değindiği görülmektedir. Bu bağlamda zamirde amel etmekle meşgul olan bir fiilden önce gelen isme nasb i'rabı vermektedir. Bu olguya daha sonra nahiv âlimleri "iştilal" adını vermiştir. Buna örnek olarak: *فَأَفْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا السَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ* "Hırsız erkek ile hırsız kadının ellerini kesin"³⁹ âyeti ve *الرَّانِيَّةُ وَالرَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا مِائَةَ جَلْدَةٍ* "Zina eden

³⁰ Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, 29.

³¹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 64.

³² Sirâfî, *Ahbârü'n-nahviyyîn*, 27.

³³ İbnü'l-Kiftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 1986, 2/375.

³⁴ Cumahî, *Ṭabakâtü's-su'arâ*, 32.

³⁵ *Kur'an-ı Kerîm Meâlî*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), Sebe' 34/10.

³⁶ Zübeydî, *Ṭabakâtü'n-nahviyyîn*, 41.

³⁷ Zübeydî, *Ṭabakâtü'n-nahviyyîn*, 43.

³⁸ Zübeydî, *Ṭabakâtü'n-nahviyyîn*, 44.

³⁹ el-Mâide 5/38.

kadın ve zina eden erkekten her birine yüzer değnek vurun"⁴⁰ âyetinde geçen *السَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ، الزَّانِي وَالزَّانِيَةُ* kelimeleri, daha sonra gelen fillerin zamir ile meşgul olması sebebiyle bu isimleri nasb olarak okumuştur.⁴¹ Yine bu bağlamda Îsâ b. Ömer, "الأوّل فالأوّل" örneğindeki kelimelerin, hafz edilen *ليدخل* âmili ile ref' olduğu görüşünü tercih etmiştir.⁴²

Îsâ b. Ömer, nahiv çalışmalarında semâ ve kıyas merkezli bir metot izlemiştir. Hocası Hadramî gibi nahiv konularında kıyasa büyük önem vermiş, sahih semâ deliline öncelik vererek nahiv kaidelerini tespit etmekte kaynak kullanmaya özen göstermiştir. Kendinden sonra gelen nahiv bilginlerine özellikle öğrencisi Halîl b. Ahmed'e zemin hazırlamış ve önemli dil malzemeleri bırakmıştır.⁴³

2.3. Ebû Amr b. el-Alâ

İbn Hallikân, Ebû Amr'ın h. 70, 68 veya 65 yılında Mekke'de doğduğunu zikretmiştir.⁴⁴ Ebû Amr'ın isminin ne olduğu konusunda ihtilaf olmuş ve kendisine yirmi bir ismin isnat edildiğini ancak bunlar arasında doğru olanın Zebbân olduğu zikredilmektedir.⁴⁵ Meşhur yedi kurrâdan biri olup kıraat, nahiv ve Arap dilinde Basra'nın öncü âlimlerinden biri olmuştur.⁴⁶ Nahiv tahsilini Nasr b. Âsım'da görmüş, Yûnus b. Habîb ve Halîl b. Ahmed gibi alimler kendisinden nahiv eğitimi almışlardır.⁴⁷

İbn Sellâm, İbn Ebû İshâk ve Îsâ b. Ömer ile Ebû Amr'ın semâ ve Arap kelâmına karşı bakış açılarını ve izlemiş oldukları metotları karşılaştırmıştır. Bu itibarla İbn Ebû İshâk ve Îsâ b. Ömer'in, Arap kelâmına tam anlamıyla boyun eğmediklerini, zaman zaman Ferezdak ve Nâbiga gibi Arap şairlerin şiirlerine eleştiride bulduklarını ifade etmiştir. Ancak Ebû Amr, şiir ve nesir gibi Arap kelâmına karşı onlardan çok daha fazla itimat etmiş ve şiirlere karşı eleştiri yapmamıştır.⁴⁸

Ebû Amr, dil olgularını inceleme ve araştırmada köklü ve derin analizlerin olması gerektiğini savunmuştur. Bu bakımdan Arap kelâmı ile ilgili metinlerin tümüne erişilmesi durumunda dil alanında tam yeterlilik olacağını ileri sürmüştür. Bu bağlamda Yûnus b. Habib, Ebû Amr'ın şu sözünü nakletmektedir: "Arapların söylemiş oldukları kelâmlardan size sadece az bir kısmı ulaşmıştır. Şayet çok sayıda Arap kelâmı size ulaşırdı, size büyük bir bilgi ve şiir ulaşmış olurdu."⁴⁹

Ebû Amr, nahiv çalışmalarında yaygın ve kapsayıcı kıyasa yer vermiştir.⁵⁰ Bu bakımdan kendisine Arap kelâmının tüm konularını, çalışmalarında zikredip etmediği sorulduğunda, Arap

⁴⁰ Nûr 24/2.

⁴¹ Cumahî, *Ṭabaḳâtü's-şu'arâ'*, 32.

⁴² Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî Sibeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muhammed Harun (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1988), 1/398.

⁴³ Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, 27.

⁴⁴ Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'iz-zamân mimmâ sebete bi'n-naḳl evi's-semâ' ev esbetehü'l-ayân*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru Sadır, 1978), 3/469.

⁴⁵ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993), 3/1317.

⁴⁶ Süyûtî, *Buğyetü'l-ou'ât*, 1965, 2/231.

⁴⁷ Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ'*, 32.

⁴⁸ Cumahî, *Ṭabaḳâtü's-şu'arâ'*, 31.

⁴⁹ Cumahî, *Ṭabaḳâtü' fuhûli's-şu'arâ'*, 1/25.

⁵⁰ Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, 27.

kelâmına yer vermediğini, yaygın ve çoğunluk olan kullanışlar üzerine konuları icra ettiğini ifade etmiştir.⁵¹

Ebû Amr, kıyasa yer verdiği konularda zaman zaman illetlerine de vurgu yapmıştır. Sîbeveyhi, هذه هند بنت عبد الله örneğinde "هند" kelimesini "munsarîf" olmasına rağmen Ebû Amr'ın tenvinsiz okuduğunu belirtmiştir. Buna illet olarak Arap kelâmında çok kullanıştan dolayı bu tür kısaltmaların yapıldığını ve buna benzer kullanışların Arap kelâmında çok fazla olduğunu belirtmiştir.⁵² Görüldüğü üzere Ebû Amr, ortaya koymuş olduğu bir nahiv konusunda "çok kullanış" illetini açık bir şekilde zikretmiştir.

Nahiv ilminin bu aşamasında önemli gelişim sağlanmıştır. Nahiv konuları çoğalmaya başlamış, kurallar ve kaideler tespit edilmeye başlanmıştır. Nahiv kaidelerinin tespitinde semâ deliline yer verilirken kıyas ve illet aktif bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır.

3. Olgunlaşma Dönemi Nahiv Çalışmalarında Metot

3.1. Yûnus b. Habîb

Yûnus b. Habîb Hicrî 90 yılında Basra'nın Cebbül kasabasında doğmuştur.⁵³ Nahiv eğitimini ilk Hammâd b. Seleme'den almıştır.⁵⁴ Ebû Amr b. el-Alâ ile arkadaşlık yapmış ve nahiv öğrenmiştir. Sîbeveyhi, Kisâî ve Ferrâ gibi âlimler kendisinden ilim tahsil etmiştir.⁵⁵ Basra'da bulunan ilim halkası ilim erbapları, edebiyatçılar ve fasih dil sahibi bedevi Araplar için uğrak bir yer olmuştur.⁵⁶

Kaynaklarda Yûnus'a isnat edilen bazı eserler zikredilmektedir. Bunlar: *Me'âni'l-Ḳur'ân*, *el-Luğât*, *en-Nevâdiru'l-kebîr*, *el-Emsâl*, *en-Nevâdirü's-şâğîr* adlı kitaplardır.⁵⁷ Süyûtî, Yûnus'un *en-Nevâdir* kitabının emsali olmayan, çok faydalı bir kitap olduğunu, ancak bu kitabın sadece bazı kısımlarına rastladığını belirtmektedir.⁵⁸

Sîbeveyhi, *el-Kitâb* adlı eserinde Yûnus'un birçok nahiv görüşüne yer vermektedir.⁵⁹

Yûnus nahiv çalışmalarında semâ deliline geniş bir şekilde yer vermiştir. Az veya çok kullanış ayrımı yapmadan güvenilir Araplardan alıntı yaparak nahiv kaidelerini tespit etmiştir. Bu bağlamda Yûnus, "İstisnâ" bahsinde müstesnâ olan kelime, müstesnâ minhü olan kelimedenden önce gelirse "bedel" üzerine i'rab yapmaktadır. Sîbeveyhi, Yûnus'tan şöyle nakletmiştir: "Bazı güvenilir

⁵¹ Zübeydî, *Ṭabakâtü'n-naḥviyyîn*, 39.

⁵² Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muhammed Harun (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1988), 3/506.

⁵³ Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'iz-zamân mimmâ sebete bi'n-naql evi's-semâ' ev esbetehü'l-ayân*, thk. İhsan Abbâs (Beirut: Dâru Sadır, 1978), 7/247.

⁵⁴ Zübeydî, *Ṭabakâtü'n-naḥviyyîn*, 51.

⁵⁵ Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ'*, 47.

⁵⁶ Süyûtî, *Buğyetü'l-ou'ât*, 1965, 2/365.

⁵⁷ Ebü'l-Hasan Cemaleddîn Ali b Yusuf b İbrâhim İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, thk. Ebü'l-Fadl Muhammed İbrahîm (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabi, 1986), 4/77; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 1993, 6/2852; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 64.

⁵⁸ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed es-Süyûtî, *el-Müzhir fi 'ulûmi'l-luğa ve envâihâ*, thk. Fuat Alî Mansûr (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 2/250.

⁵⁹ Sîrâfî, *Aḥbârü'n-naḥviyyîn*, 28; Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 1978, 7/244.

Araplar şöyle demektedir: أحد أبوك أحد ما لي إلا أبوك أحد kelimesini bedel yapmaktadırlar.⁶⁰ Yûnus örnekteki kullanışı, “bazı” dediği azınlık Araplardan aktardığını ifade etmiştir.

Yûnus nahiv kaide ve konularında semâ delilini kullandığı gibi kıyas ve illete de yer vermiştir. Kaynaklarda Yûnus’un kıyasa karşı tutumuna dair şöyle denilmektedir: “Arap dilinde kendine has kıyasları ve görüşleri olmuştur.”⁶¹ Nahiv görüşlerinde kıyas ve illete yer verse de semâ deliline daha fazla itimat ederek nahvin kural ve kaidelerini ortaya çıkarmıştır.⁶²

3.2. Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî

Halîl b. Ahmed (ö. 175/791) Umman’da doğmuştur. el-Ezdî, el-Yahmedî ve el-Basrî nispetleri ile de anılan Halîl, Basra’da ikamet etmiş orada yetişmiştir.⁶³

Îsâ b. Ömer es-Sekafî, Ebû Amr b. el-Alâ gibi dönemin önemli âlimlerinden nahiv eğitimi alan Halîl b. Ahmed, el-Esmaî ve Sîbeveyhi gibi âlimlere hocalık yapmıştır.⁶⁴ Dil, gramer ve aruz alanında ortaya koymuş olduğu çalışmalar onun, çok yönlü bir ilim adamı olduğunu ve ilmî değerini açıkça ortaya koymaktadır. Bunun en bariz örneği, daha önce hiçbir çalışmanın yapılmadığı aruz ilmine dair yeni buluşları ile aruz ilmi ve illetlerini ilk ortaya çıkaran kişi olmasıdır.⁶⁵

Alfabetik sıraya göre, harflerin mahreçlerini esas alarak, daha önce eşi benzeri görülmemiş lügat kitabı olan *Kitâbü'l-Ayn* adlı eserini yazmıştır. Ancak içeriğini tam olarak doldurmadan vefat etmiştir.⁶⁶

Kaynaklarda Halîl b. Ahmed’e, *Kitâbü'l-Cümel* adında bir eser de nispet edilmektedir.⁶⁷ Ancak Ebû'l-Mehâsin b. Mis’ar (ö. 442), bu kitabın Ebû Bekr İbn Şukayr’a (ö. 317/929)⁶⁸ ait olduğunu ancak Halîl b. Ahmed’e de nispet edildiğini zikretmektedir.⁶⁹ Eser Fahreddin Kabâve tarafından yayımlanmıştır (Beyrut 1405/1985). Kitap daha sonra Fâiz Fâris tarafından *el-Muḥallâ (Vücûhü'n-nasb)* adı ile İbn Şukayr’a nispet edilerek yayımlanmıştır (Beyrut 1987/1408).

Halîl b. Ahmed, nahiv alanında yazmış olduğu *Kitâbü'l-Cümel fi'n-naḥv* adlı kitabında, i‘rab konularını ele almaktadır. Esere ilk başlarken şöyle demektedir: “Bu kitapta i‘rab konularına yer verilmektedir. Çünkü nahiv ilmi tümüyle ref‘, nasb, cer ve cezm olan i‘rablardan oluşmaktadır.”⁷⁰

⁶⁰ Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muhammed Harun (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1988), 2/337.

⁶¹ Hamevî, *Mu‘cemü'l-üdebâ‘*, 1993, 6/2851; Sîrâfî, *Aḥbârü'n-naḥviyyîn*, 28.

⁶² Hadice el-Hadîsî, *el-Medârisü'n-naḥviyye* (İrbid: Daru'l-Emel, 2001), 62.

⁶³ Tefvik Rüştü Topuzoğlu, “Halîl b. Ahmed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Tdv Yayınları, 1997), 15/309-312.

⁶⁴ Ebû Ubeydillâh Muhammed b. İmrân b. Mûsâ b. Saîd el-Merzûbânî, *Nûrû'l-kabes el-muḥtaşar mine'l-Muḥtebes*, thk. Rudolf Sellheim (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1964), 58; Hamevî, *Mu‘cemü'l-üdebâ‘*, 1993, 3/1262.

⁶⁵ İbnü'l-Kiftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 1986, 1/377.

⁶⁶ Ebû't-Tayyib el-Lugavî, *Merâtibü'n-naḥviyyîn*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadil İbrahîm (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2009), 47.

⁶⁷ Hamevî, *Mu‘cemü'l-üdebâ‘*, 1993, 3/1271.

⁶⁸ Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed es-Süyûtî, *Buḡyetü'l-vu‘ât fi ṭabakâti'l-luḡaviyyîn ve'n-nüḥât*, thk. Ebû'l-Fadl Muhammed İbrahîm (Kahire: Îsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâuhû, 1965), 1/302.

⁶⁹ Ebû Alî el-Muhassin b. Alî b. Muhammed el-Kâdî et-Tenûhî, *Târîhu'l-ulemâi'n-naḥviyyîn mine'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn ve ḡayrihim*, thk. Abdulfettâh Muhammed el-Hulv (Riyad: Mektebetü'd-Doktor Mervân el-Atıyye, 1981), 48.

⁷⁰ Ebû Abdurrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-Cümel fi'n-naḥv*, thk. Fahreddin Kabâve (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 33.

Halîl b. Ahmed kitabı iki kısma ayırmıştır. Birinci kısımda kelimelerin cümledeki ref', nasb, cer ve cezm yönlerini ele almaktadır. İkinci kısımda lâmlar, vâvlar gibi hurûfû'l-meânî diye adlandırılan kısma yer vermiştir.⁷¹

Halîl b. Ahmed'in nahiv alanında sahip olduğu bilgi, âlimler tarafından takdir edilmiş ve bütün ilim ehli nezdinde kabul görmüştür. Bu bağlamda İbnü'l-İmâd (ö. 1089/1679), el-Vâhidî'nin tefsirinde şöyle dediğini nakletmektedir: "Nahiv alanında Halîl'den daha bilgili kişi olmadığı konusunda icmâ olmuştur."⁷² Nahiv ilminin kaide ve konularını tespitinde kıyas ve illeti derinlemesine ele alarak bu minvalde zirveye ulaşmıştır.⁷³ Aynı şekilde nahiv meselelerindeki üretkenliği ile nahiv konularının üzerindeki perdeyi kaldırmıştır.⁷⁴

Halîl b. Ahmed'in nahiv çalışmalarında, nahiv kaynakları olan semâ delilini etkin bir şekilde kullanması ile ortaya çıkan yöntem ve metot, Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb* adlı eserinde bariz bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Nahiv alanında âmil teorisinin temelleri ilk olarak Halîl tarafından atılmış ve âmilin daha sonraki dönemlerde almış olduğu şekil için esas teşkil etmiştir.⁷⁵

Halîl b. Ahmed'in, Arap diline her yönüyle hâkim olmak için badiye ve çöllerde yaşayan Araplardan çokça istifade ettiği görülmektedir. Nitekim kendisine bu ilmi nasıl elde ettiği sorulduğunda: "Hicâz, Necd ve Tihâme badiyelerinden" diyerek cevap vermiştir.⁷⁶ Bu itibarla Halîl Arap kelâmı ve kullanımına çok iyi vâkıf olmuştur. Bu sebeple nahiv çalışmalarında semâ delili büyük önem arz etmektedir. Sîbeveyhi, *el-Kitâb* adlı eserinde Halîl'den nakletmiş olduğu birçok meselede, Halîl'in bu konuları semâ ile elde ettiğini vurgulamaktadır.⁷⁷

Halîl b. Ahmed, nahiv çalışmalarında birçok konu ve meseleyi kıyas üzerine bina etmiştir. Kaynaklarda Halîl'in kıyasa karşı tutumu şöyle zikredilmiştir: "Nahiv meselelerini ortaya çıkarma ve bu meselelerde kıyası düzgün bir şekilde uygulamada Halîl zirveye ulaşmıştır."⁷⁸ Aynı şekilde illet konusu ile nahiv meselelerini açıklayarak yeni meseleler ortaya koymanın yolunu açmış ve üretmiş olduğu meseleler ile kendinden sonrakilere zengin nahiv malzemesi bırakmıştır.⁷⁹ Halîl b. Ahmed'in illete bakış açısını Zeccâci şöyle aktarmaktadır:

"Halîl b. Ahmed'e nahiv illetlerini Araplardan mı aldığı yoksa kendi yorumu mu diye sorulduğunda Halîl b. Ahmed: 'Araplar konuşmalarını dilin doğasına ve yapısına uygun olarak yapmışlar, kelimelerin cümledeki durum ve konumunu bu şekilde bilmişlerdir. Nahiv konularındaki illetleri her ne kadar aktarılmış olmasa da zihinlerinde var olmuştur. Bu bakımdan

⁷¹ Ferâhidî, *Kitâbü'l-Cümel*, 33.

⁷² Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, thk. Mahmûd el-Arnâût (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1986), 2/324.

⁷³ Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 1993, 3/1261.

⁷⁴ Ebü'l-Feth Osmân İbn Cinnî, *el-Haşâ'îş* (Kahire: el-Heyetu'l-Mısriyyetü'l-Âmmetu li'l-Kitâb, ts.), 1/362.

⁷⁵ Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, 38.

⁷⁶ İbnü'l-Kiftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 1986, 2/258.

⁷⁷ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1988, 2/108; Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1988, 2/110; Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1988, 1/279.

⁷⁸ Sirâfî, *Ahbârü'n-nahviyyîn*, 31.

⁷⁹ Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn*, 47.

getirmiş olduğum illetler kendi yorumum ve fikirlerim ile ortaya koymuş olduğum illetlerdir. Şayet getirmiş olduğum illet yerinde ve doğru ise işte aramış olduğum illet o'dur' demiştir."⁸⁰

Halîl b. Ahmed, getirmiş olduğu illetten farklı bir illet olduğu takdirde durumunu; mükemmel bir mimariye sahip bir binaya giren kişinin, görmüş olduğu mimari şekillerden yola çıkarak sebep sonuç ilişkisi kurarak yorum yapmasına benzetmiştir. Binayı yapan kişi bu sebep ve illetlerden dolayı binayı bu mimaride yapmış olabileceği gibi farklı sebep ve illetlerden dolayı yapmış olması da muhtemeldir. Halîl b. Ahmed, bu benzetmeden yola çıkarak şöyle demektedir: "Şayet illet getirmiş olduğum nahiv konusuna bir başkası daha uygun bir illet sunup ortaya çıkarırsa, o illeti getirmelidir."⁸¹ Halîl b. Ahmed'in illet konusuna olan bu bakış açısı illetin, kendisi başta olmak üzere dönemin dilcilerinin nahiv çalışmalarında gelmiş oldukları aşamayı göstermektedir.

Bu dönemde Halîl b. Ahmed aracılığı ile bazı nahiv terimleri oturmuş ve son şeklini almıştır. Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî (ö. 387/997), Halîl b. Ahmed'in nahvin i'rab konusundaki bazı çalışmalarını ele almış; ref', nasb, hafz hareketlerinin kelimenin sonunda tenvinli bir şekilde geldiğini, dam, feth ve kesr hareketlerinin kelime sonunda tenvinsiz bir şekilde geldiğini belirtmiştir.⁸²

Sonuç

İslâm fetihlerinden sonra İslâm coğrafyasının geniş bir alana yayılmasıyla ve yabancı milletlerin İslâm'a girmesi ile Arap dilinde birtakım bozulmalar ve yanlış kullanımlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Ali b. Ebî Tâlib Ebü'l-Esved ed-Düelî'ye, Arap halkının acem olan insanlarla ilişkiler kurması ve kaynaşmasından dolayı dillerinin bozulduğunu bu sebeple dil kuralları için başvurabilecekleri bazı kuralları belirlediğini söylemiştir. Bu kuralların yazılı olduğu bir kumaş parçasını Düelî'ye vermiş ve bu kumaş parçasında kelâmın isim, fiil ve harften oluştuğu bilgisine yer vermiştir. Böylece Düelî bu doğrultuda bir çalışma yaparak Arap kelâmında kelimenin konumunu belirleyen fâil, mef'ûl ve muzâf gibi cümle öğelerinin hareketlerini belirlemiş ve bu çerçevede yaptığı çalışmalar ile nahiv ilminin temellerini atmıştır. Ebü'l-Esved ed-Düelî ve öğrencileri ile başlayan ilk nahiv çalışmaları daha çok hareketleri belirleme ve cümledeki i'rab konuları çerçevesinde olmuştur. Düelî ve öğrencilerinden sonra nahiv ilminde yapılan çalışmalar, kademe kademe ilerleyerek kısa zamanda büyük yol kat etmiştir.

Oluşum döneminde İbn Ebû İshâk el-Hadramî, İshâ b. Ömer es-Sekafî ve Ebû Amr b. el-Alâ gibi âlimler semâ ve kıyas delillerini kullanarak nahiv ilminin oluşmasına önemli katkıda bulunmuşlardır. İbn Ebû İshâk'ın nahiv çalışmalarında izlediği en önemli metot, kıyasa sıkça yer vermesi ve nahiv konularına illetler getirmesi olmuştur. Ebû Amr, nahiv çalışmalarında yaygın ve kapsayıcı kıyasa yer vermiş, kendisine Arap kelâmının tüm konularını, çalışmalarında zikredip etmediği sorulduğunda, Arap kelâmına tümüne yer vermediğini, yaygın ve çoğunluk olan kullanışlar üzerine konuları icra ettiğini ifade etmiştir. Nahiv ilminin bu aşamasında önemli gelişim

⁸⁰ Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk en-Nihâvendî ez-Zeccâcî, *el-İzâh fi 'ileli'n-naḥv*, thk. Mâzin el-Mübârek (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1986), 66.

⁸¹ Zeccâcî, *el-İzâh*, 66.

⁸² Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf el-Kâtib el-Hârizmî, *Mefâtîhu'l-'ulûm*, thk. İbrâhîm el-Ebyârî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1989), 65-66.

sağlanmıştır. Nahiv konuları çoğalmaya başlamış, kurallar ve kaideler tespit edilmeye başlanmıştır. Nahiv kaidelerinin tespitinde semâ deliline yer verilirken kıyas ve illet aktif bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır.

Olgunlaşma döneminde Yûnus b. Habîb ve Halîl b. Ahmed gibi dilciler Arap dilinde zengin bir müfredat oluşturmuştur. Yûnus b. Habîb nahiv çalışmalarında semâ deliline geniş bir şekilde yer vermiştir. Az veya çok kullanım ayrımı yapmadan güvenilir Araplardan alıntı yaparak nahiv kaidelerini tespit etmiştir. Semâ delilini kullandığı gibi kıyas ve illete de yer vermiştir. Nahiv görüşlerinde kıyas ve illete yer verse de semâ deliline daha fazla itimat ederek nahvin kural ve kaidelerini ortaya çıkarmıştır. Yine bu dönemde Halîl b. Ahmed aracılığı ile bazı nahiv terimleri oturmuş ve son şeklini almıştır. Alfabetik sıraya göre, harflerin mahreçlerini esas alarak, daha önce eşi benzeri görülmemiş lügat kitabı olan *Kitâbü'l-Ayn* adlı eserini yazmıştır. Kaynaklarda Halîl b. Ahmed'e, *Kitâbü'l-Cümel* adında bir eser nisbet edilmektedir. Bu eserde i'rab konularını ele almaktadır. Halîl b. Ahmed'in nahiv alanında sahip olduğu bilgi, alimler tarafından takdir edilmiş ve bütün ilim ehli nezdinde kabul görmüştür. Nahiv kaide ve konularını tespitinde kıyas ve illeti derinlemesine ele alarak bu minvalde zirveye ulaşmıştır. Aynı şekilde nahiv meselelerindeki üretkenliği ile nahiv konularının üzerindeki perdeyi kaldırmıştır. Halîl b. Ahmed'in nahiv çalışmalarındaki yöntemi, Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb* adlı eserinde bariz bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Nahiv alanında âmil teorisinin temelleri ilk olarak Halîl b. Ahmed tarafından atılmış ve daha sonraki dönemlerde almış olduğu şekil için esas teşkil etmiştir.

KAYNAKÇA

- Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Basım, 2011.
- Avn, Hasan. *Teṭāvürü'n-naḥvi'l-Arabî*. Mahedü'l-Buhûs Ve'd-Dirâsâtî'l-Arabiyye, 1970.
- Cumahî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sellâm. *Ṭabaḳâtü fuḥûli's-şu'arâ*. thk. Mahmûd Muhammed Şâkir. Cidde: Dâru'l-Medenî, ts.
- Cumahî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sellâm. *Ṭabaḳâtü's-şu'arâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.
- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân. *el-Muḥkem fi naḳṭi'l-meşâhif*. thk. Hasan İzzet. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 2. Basım, 1997.
- Dayf, Ahmed Şevkî Abdüsselâm. *el-Medârisü'n-naḥviyye*. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 7. Basım, 1968.
- Ebu'l-Mekârim, Ali. *Usûlü't-tefkiri'n-naḥvî*. Kahire: Dâru Garîb, 1. Basım, 2006.
- Enbârî, Ebû'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh. *Nüzhetü'l-elibbâ' fi ṭabaḳâtî'l-üdebâ'*. thk. İbrâhîm es-Sâmerrâî. Ürdün: Mektebetü'l-Menar, 3. Basım, 1985.
- Ferâhîdî, Ebû Abdurrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm. *Kitâbü'l-Cümel fi'n-naḥv*. thk. Fahreddin Kabâve. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1985.
- Hadîsî, Hadice. *el-Medârisü'n-naḥviyye*. İrbid: Daru'l-Emel, 3. Basım, 2001.
- Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân mimmâ şebete bi'n-naḳl evi's-semâ' ev esbetehü'l-ayân. thk. İhsan Abbâs. Beyrut: Dâru Sadır, 1978.

- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh. *Mu‘cemü’l-üdebâ’*. thk. İhsan Abbâs. Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1. Basım, 1993.
- Hârizmî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf el-Kâtib. *Mefâtîhu’l-‘ulûm*. thk. İbrâhîm el-Ebyârî. Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 3. Basım, 1989.
- İbn Cinnî, Ebü’l-Feth Osmân. *el-Haşâ‘iş*. 3 Cilt. Kahire: el-Heyetu’l-Mısriyyetü’l-Âmmetu li’l-Kitâb, 4. Basım, ts.
- İbnü’l-İmâd, Ebü’l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî. *Şezerâtü’z-zeheb fi aḥbâri men zeheb*. thk. Mahmûd el-Arnâût. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1. Basım, 1986.
- İbnü’l-Kıftî, Ebü’l-Hasan Cemaleddin Ali b Yusuf b İbrâhîm. *İnbâhü’r-ruvât ‘alâ enbâhi’n-nühât*. thk. Ebü’l-Fadl Muhammed İbrâhîm. Kahire: Dâru’l-Fikri’l-Arabî, 1. Basım, 1986.
- İbnü’n-Nedîm, Ebü’l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya’kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. thk. İbrâhîm Ramadan. Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 2. Basım, 1997.
- Kalkaşendî, Ebü’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî *Şubḥu’l-a‘şâ fi şinâ‘ati’l-inşâ’*. thk. Muhammed Hüseyin Şemseddîn. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1987.
- Kılıç, Hulusi. “İbn Ebû İshâk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/435. İstanbul: Tdv Yayınları, 1999.
- Lugavî, Ebü’t-Tayyib. *Merâtibü’n-naḥviyyîn*. thk. Muhammed Ebü’l-Fadıl İbrâhîm. Beyrut: el-Mektebetü’l-Asriyye, 2. Basım, 2009.
- Merzübânî, Ebû Ubeydillâh Muhammed b. İmrân b. Mûsâ b. Saîd. *Nûri’l-ḳabes el-muḥtaşar mine’l-Muḳtebes*. thk. Rudolf Sellheim. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1964.
- Sekâ, Mustafa. “Neş’etü’l-ḥilâfi fi’n-naḥv”. *Mecelletü Mecmau’l-Lugati’l-Arabiyye* 10 (1958), 91-103.
- Sîbeveyhi, Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî. *el-Kitâb*. thk. Abdusselâm Muhammed Harun. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü’l-Hancî, 3. Basım, 1988.
- Sîrâfî, Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzübânî. *Aḥbârü’n-naḥviyyîne’l-Başriyyîn*. thk. Tâhâ Muhammed ez-Zeynî - Muhammed Abdülmün‘im Hafâcî. Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1. Basım, 1955.
- Süyûtî, Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed. *Buḡyetü’l-vu‘ât fi ṭabakâti’l-luḡaviyyîn ve’n-nühât*. thk. Ebü’l-Fadl Muhammed İbrâhîm. Kahire: İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâuhû, 1. Basım, 1965.
- Süyûtî, Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed. *el-Müzhir fi ‘ulûmi’l-luḡa ve envaiha*. thk. Fuat Alî Mansûr. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1. Basım, 1998.
- Tenûhî, Ebû Alî el-Muhassin b. Alî b. Muhammed el-Kâdî. *Târîḥu’l-ulemâi’n-naḥviyyîn mine’l-Başriyyîn ve’l-Kûfiyyîn ve ḡayrihim*. thk. Abdulfettâh Muhammed el-Hulv. Riyad: Mektebetü’l-Doktor Mervân el-Atiyye, 1981.
- Topuzoğlu, Tefvik Rüştü. “Halîl b. Ahmed”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/309-312. İstanbul: Tdv Yayınları, 1997.
- Zeccâcî, Ebü’l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk en-Nihâvendî. *el-İzâḥ fi ‘ileli’n-naḥv*. thk. Mâzin el-Mübârek. Beyrut: Dâru’n-Nefâis, 5. Basım, 1986.

Zübeydî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen. *Ṭabaqātü'n-naḥviyyîn ve'l-luġaviyyîn*. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 2. Basım, 1984.